

איש ההלכה הבודד לזכרו של אדם ברוך (רוזנבלום) ז"ל, במלאת שלושים למותו

מאת דב אלבוים

ישנם בעולם אדריכלים של רוח, אולם לרוב אנו מתוודעים אליהם רק באמצעות פרט זה או אחר מעבודתם. כאן אנו מצליחים לזהות כרכוב נאה ושם גרם מדרגות מקורי ומיוחד. יש שאנו אפילו מתפעלים ממכלול עיצוב הפנים של הבית שתיכננו אותם אדריכלים, אבל כמעט אף פעם אנחנו לא טורחים לבחון את מרתפי הבית, יסודותיו, העמודים שעליהם הוא עומד. אנחנו חיים בעולם שטחי, ועוד יותר משהו שטחי - הוא מהיר, כופה עלינו התרשמות זריזה, סריקה שבצדי העין בלבד. בקוצר ידנו, אנו בטוחים שאין כיום בעולם עוד מי שמקדישים זמן וכוחות נפשיים לבנייה יסודית שאמורה להחזיק מעמד לדורות. בימינו, אנו בוחנים גם בניינים של רוח באותו מעט סבלנות שעוד נותרה בנו לדוכנים של מזון מהיר במרכז הצרכנות הקרוב - התרשמות מזלזלת, שטחית ומיידית. וכשם שאנו בוחנים כך את בנייני ההווה, אנו בוחנים כך את בנייני העבר ויהיו גבוהים ומרשימים ככל שיהיו.

הנה כך עשינו לאחד מהאדריכלים הגדולים של התרבות היהודית-ישראלית במאה שעברה, חיים נחמן ביאליק. התרבות הישראלית עדיין מצליחה מדי פעם להתרשם משיריו הליריים, שירי הטבע והאהבה, ואולי גם לפעמים מתרצה לשיריו האחרים והצורמים קצת יותר לאוזן - אבל מתי בפעם האחרונה התבוננו היטב על התכנון הארכיטקטוני הממלא התפעלות ששרטט ביאליק לתרבות העברית ושרק את חלקו הקטן הצליח להפנים לתוך תודעת הכלל. אמת נכון הדבר שביאליק התחיל את דרכו כמשורר, אבל הוא מעולם לא הסתפק בכוחו בשירה, אלא מיד רתם את כוחו הספרותי ואת המוניטין שרכש לשם בניית מוסדות תרבותיים יציבים שיוכלו להזין את התרבות לדורי דורות. במסגרת אדריכלות הרוח שלו, יצר ביחד עם י.ח. רביניצקי את "ספר האגדה", את הוצאת הספרים "דביר", כתבי עת, פירוש למשנה לסדר "זרעים" ועוד פעולות קטנות כגדולות שנועדו להוות יסודות איתנים לתרבות היהודית הישראלית העומדת לקום על רגליה בשנים העתידיות.

באופן מצער, אך ניתן להבנה, המחקר האקדמי והספרותי שבא אחריו, לא נטה להדגיש את מחשבותיו של ביאליק על יסודות הרוח והתרבות העברית שאמורים להיות ניצוקים מחדש למען היצירה העתידית. כאשר שרטט (בעיקר במאמרו החשוב "הספר העברי") את מפת הספרות העברית ואת הצורך להעמיד את יסודות תרבות העבר היהודית מחדש לרשות הציבור, נענה ביאליק רק באופן חלקי בלבד, וגם זאת רק שנים ארוכות לאחר מותו. באותו אופן, כאשר צעק את צעקתו התרבותית האדירה בעוצמתה במאמרו "הלכה והגדה" (1917), מעטות היו ועודן האוזניים שהיו בכוחן לשמוע ולהבין את צעקתו.

לצעקתו של ביאליק במאמר המופלא הזה היתה מוסיקה מוזרה עבור האוזניים הישראליות שהתרגלו לצטט את אמרתו האחרת של ביאליק: "דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה אנחנו" ("מתי מדבר", תרס"ב). גם למעריציו היה קשה מאוד להבין את הדברים שעלו כזעקה ב"הלכה ואגדה": "בואו והעמידו עלינו מצוות! יתן לנו דפוסים לצקת בהם את רצוננו הנגר והרופס למטבעות מוצקות וקיימות. צמאים אנו לגופי מעשים. תנו לנו הרגל עשיה מרובה מאמירה בחיים, והרגל הלכה מרובה מאגדה בספרות. אנו כופפים את צוארנו: איה עול הברזל? מדוע לא תבוא היד החזקה והזרוע הנטויה?"

האם זה אותו ביאליק של "המתמיד" שנשמע כמזלזל בעולם הישן והחשוך בו גדל? האם זה אותו ביאליק של "עלה נעלה" מהפואמה הגדולה "מתי מדבר"? לא יתכן שאותו ביאליק שליטת ואסף במשך שנים כל כך ארוכות את מכמני האגדה ובשקדנות אין-קץ ערך עם רביניצקי את "ספר האגדה" (שהווה שנים רבות יסוד תרבותי יחיד לקשר החילוני הרופף עם המורשת הספרותית היהודית), יאמר לנו עכשיו שהגיע זמנה של ההלכה. מה לנו ולהלכה? שאלו ועדיין שואלים רבים מאתנו המתבוננים לעומק הגותו

של ביאליק. אבל הוא כאילו ניחש את תמיהתנו והשתדל להבהיר אותה באופן מפורש: "ובכן נתנה ראש ונשובה אל... ה"שולחן ערוך"? לא, צועק ביאליק: "מי שיגלה בדברי פנים כאלה, סימן שלא הבין בהם כלום. [...]. לא בהלכה פלונית, כמו שלא באגדה אלמונית, הכתוב מדבר. בעיקר הלכה אנו עוסקים כאן, הלכה בתור כלל גדול, בתור צורה מוחשית ומסוימת לחיים ממשיים, חיים שאינם פורחים באויר ותלויים ברפיון של הרגשות ומימרות נאות בלבד, אלא שיש להם גם גוף ודמות הגוף נאים".

זהו ביאליק, הארכיטקט הראשי של התרבות העברית שקמה להתחדש בארץ ישראל, אבי "ספר האגדה" ו"המתמיד" שרואה איך תרבותו מנסה לבנות את עצמה על עמוד אחד בלבד, עמוד האגדה. הוה אומר, הספרות והתרבות "היפה" כל כולה נושאת עיניים חקייניות ל"אמניות היפות" במובן האירופאי של המילה, בעוד עיניה נסתמו מלראות שלמורשת היהודית יש תפיסה אחרת לגמרי לגבי מהותה של אמנות ואומנות. זוהי תפיסה שיכולה בהחלט להתחרות עם האופנתיות של המחשבה האירופאית המקובלת באשר למהותה וגדולה של אמנות ואיך היא צריכה להיראות.

בניגוד ל"אמנות של אסטיקה", כפי שמנסים לטעון חקייני המחשבה המערבית לעדותיהם השונות, חשב ביאליק שתרבות ואמנות חייבות גם את היסודות והבסיסים של האתיקה במובן היהודי שלה. אמנות המחוייבת לאתיקה, ניסה ביאליק לצעוק, אין משמעותה "אמנות מגוייסת", אלא יצירה שנובעת מהתפיסה היהודית שלקיומו אדם יש יעוד. ומטרת היעוד הזה איננה להתנתק מהחיים לעבר פסגותיה של הרוח בלבד, אלא גם להוריד את תועפות הרוח אל קרקע המציאות ולהביאן לידי ביטוי בכל תחומי המעשה והחיים. זוהי הגאולה האמיתית, טוען ביאליק – מציאת תרגום נכון בחיי המעשה לתרבות הרוח היהודית לדורתיה. חזרת עם ישראל לארצו היתה עבור ביאליק סימן לצורך למצוא דרכים חדשות לבטא את היהדות בעולם המעשה. הצורך ב"הלכה" היה מהותי עבור ביאליק לא פחות מהצורך ב"אגדה". האגדה מעניקה את הטעם לחיים, אבל את הלחם אין היא יכולה להחליף.

עם זאת, משמעותו של "לחם" זה לא היתה ברורה כנראה גם לביאליק עצמו ובוודאי שלא לבני דורו. כי אם אין מדובר בחזרה ליהדות ההלכתית נוסח ה"שולחן ערוך", אז מה כן?! ביאליק צועק: "יהדות שכולה אגדה דומה לברזל שהכניסוהו לאור ולא הכניסוהו לצונן. שאיפה שבלב, רצון טוב, התעוררות הרוח, חבה פנימית – כל הדברים הללו יפים ומועילים כשיש בסופם עשייה, עשייה קשה כברזל, חובה אכזרית." אבל גם בסופן של מילים אלו ב"הלכה ואגדה" לא הבהיר למה כוונתו. זעקתו זו כמו זעקות רבות אחרות שלו נשכחו והודחקו מן הלב, גם כאשר התפזם שירו "הכניסיני תחת כנפך" בראש מצעדי הפזמונים.

שני דורות לאחר פטירתו של ח.נ. ביאליק בעודו מאוכזב מחוסר יכולתה של התרבות העברית המתחדשת להצמיח מתוכה הלכה מתחדשת, קם לו אדריכל תרבות נוסף. אמנם בן דור אחר לגמרי ואף אדם שגדל מינקותו בתוך השפה העברית המתחדשת, אך כמו ביאליק גם הוא עקר את עצמו מתרבות אחת לתרבות אחרת. בדומה למהגרים תרבותיים רבים, עיניו לא היו מטושטשות די הצורך שלא לראות את יסודותיה הרעועים של התרבות אליה נכנס. אולם בשונה ממהגרים תרבותיים אחרים, לא היה מהגר זה חסר בטחון בזהותו. היו לו חלומות ותקוות גדולים.

"בשנות ה-60 הראשונות, כנער שיצא מהישיבה ונכנס מיד לאוניברסיטה העברית, האמנתי כי אם נדבר כאן 'תרבות הלכה' ו'תרבות ישראלית' יחד, אף נצעד יחד אל עבר אופק יהודי-ישראלי תרבותי משותף, שלכאורה זוהר עבורנו מאז ומעולם. עברו ארבעים שנה, ולא. אלו שתי תרבויות המקיימות ביניהן הסכם מסגרת טכני בעיקרו, שלהן שפות שונות". כך כתב ברוך בהקדמה לספרו הראשון והחשוב ביותר "סדר יום", הראשון בסדרה בת שלושה ספרים: "סדר יום" (כתר, 2000), "בתום לב" (כתר, 2001) ו"חיינו" (כתר, 2002). הקדמה זו שאני רואה בה אבן דרך בתרבות הישראלית, לא פחות ממאמרו של ביאליק על "הלכה ואגדה", ביטאה את תובנותיו המדוייקות של ברוך לגבי התרבות שמצא עם צאתו מעולם הלימוד הישיבתי והאקדמי בשנות ה-60 של המאה הקודמת: תרבות מסוגרת באופנותיה הפנימיות והאליטיסטיות, תרבות שאיננה מודעת להקשריה הפנימיים ורבדי העומקים מהן צמחה, תרבות שלהוטה לספק את צרכיה המידיים והאנוכיים וזונחת כמעט לחלוטין את חובותיה לדורות העתידים לבוא.

השדה הראשון עליו עמל אדם ברוך לעבד ולנטוע, היה השדה האמנותי הפלאסטי שהיה קרוב לליבו מאז היותו ילד בבית אביו שהיה בין השאר אספן אמנות בתחום ה"יודאיקה". התחום האמנותי הישראלי, בו שררה סגירות תרבותית איומה, נפתח על ידי ברוך להקשרים תרבותיים בינלאומיים כמו גם להקשר התרבותי היהודי הקלאסי. כך עשה גם בתחום העיתונות הכתובה. רקם הקשרים, פיתח שפה, דייק דיוקים והרכיב את המפה התרבותית של העיתונות והעיתונאות הישראלית. אבל גם אז הרגיש כנראה אדם ברוך שחלומו הישן לאופק ישראלי-יהודי תרבותי משותף עדיין לא מתחיל להתרקם. בשלב זה נגש אדם ברוך למפעל הגדול שלו.

בעשר השנים האחרונות הקדיש אדם ברוך את כולו כולו למפעלו "ההלכתי" שבא לידי ביטוי בדף הקבוע שלו בעיתונות הכתובה ובצורה מובהקת יותר בספריו: "סדר יום", "בתום לב", ו"חיינו". באומץ לב נדיר ובאחריות תרבותית אדירה ניסה אדם ברוך להתמודד לראשונה עם האתגר שהיה גלום בצעקתו של ביאליק על ה"הלכה".

"מהי הלכה?", שואל ברוך בהקדמתו ל"סדר יום".

והוא עונה: "הדרך בה אנשים הולכים. הדרך בה אנשים מגיעים ליעדיהם, ההלכה נועדה לאדם, ואין האדם נתין כבוש של ההלכה" (סדר יום, עמ' 15). אדם ברוך מכניס לראשונה למדף הישראלי-חילוני את ספרי ההלכה היהודיים מקדמת דנא: ספרי שאלות ותשובות, רמב"ם, שולחן ערוך, משנה ברורה, פסקי הלכה של הרב עובדיה יוסף והרב משה פיינשטיין ואף כאלה של אנטי ציוניים מובהקים כמו הרב יצחק וייס מה"עדה החרדית" ואז עושה בהם כבתוך שלו. הוא איננו מזלזל בהם כפי שנהגו כולם לפניו. להיפך, הוא קורא אותם קריאה של חסד ושל אהבה, שואל את עצמו: 'האם אני יכול לדלות מהם "תקנון" כלשהוא שיאפשר לתרבותנו לחיות חיים מעשיים מתוך מוסריות ואתיקה?'. כי התרבות איננה נבנית במגדלי השן של המחקר או ההגות אלא ברחוב ובין אדם לחברו. הצורך בהלכה לא נובע מהזדקקות למורי-הוראה, למנהלים שינהלו את חיינו המבולבלים. אין ההלכה עבורו דבר אלוהים חיים והוראה שאין אחריה פקפוק, אלא "שמירה דקה ושקופה [המתוחה] על פני כל תרבות החיים. ההלכה ותרבות מפולשות זו לזו" (שם, עמ' 16). ולמי שאין היכרות מספקת עם המונח ההלכתי "מפולש", טורח אדם ברוך להסביר בדיוק את כוונתו: "מפולש? שיש לו מוצא משני צדיו". ההלכה לא באה כגיגית כפוייה על החיים, אלא גם כדי לשרת אותם.

כרב חובל נואש המביט בתרבותו הטובעת לתוך אפנתיות פוליטית, רמיסה אכזרית של כל 'אחר' וקליקאיות מחניקה, אדם ברוך פנה אל ה"הלכה". הוא צלל פנימה אל אוצרות הרוח והמוסר המוטבעים בהלכה לדורותיה ובהתמודדויותיה עם החיים הממשיים, והתחיל לדלות ממנה "תקנונים". תקנון במובן של כללים נאותים ומוסריים ליחסים בין אדם לתרבותו, בין אדם למשפחתו ובין אדם לחברו. אדם ברוך סורק את התרבות הישראלית על כל החללים החמורים שיש בה, ומנסה לתרגם עבורם כללי חיים, מתוך תום לב ורצון לקיום אפשרי ועתידי, ללא כל רצון לכפייה ואינדוקטרינציה. אין ההלכה צריכה להתפס כקביעה סמכותנית ללא עוררין, אלא כ"סוכן של תקניות, ריאליות, שפיות, שגרה טובה" (שם, שם). אם נגש אל ההלכה ללא המורא והטראומה שנוצרו כלפיה בעבר, תוכל אולי התרבות הישראלית למצוא את הדרך הנכונה לקשר עמוק ונכון, חסר תלותיות ואימה, עם מקורות תפיסת החיים היהודית.

יחסי האדם עם אלוהיו אולי אינם זקוקים עוד להלכה בדורנו – האל, מכל מקום, עוד יכול לדאוג לעצמו. אבל מה יהיה על "חיינו", על "השוק, הבית, הלב"? ומתוך מחשבה זו נכתב לאדם ברוך "סדר יום" הצומח מתוך החיים היום-יומיים. מתוך חנות המכולת השכונתית, מנהג המונית, ממכתבים של קוראים, הולכת ונרקמת "הלכה" תוך כדי הליכה אמיתית בתוך החלל הפנוי שבין אדם וזולתו. "סדר יום" הכולל תקנונים והצעות בעולמות החיים בהווה ובעתיד: "משפחה, מסחר, שפה, נדבה, מוסר, אמון, אמונה, זולת, פרנסה, חסד, תקשורת, אגואיזם, אלמנה, קהילה, אינסטינקט, בית כנסת, עובד ומעביד, היררכיה, חזרה בתשובה, טריטורייה, הישרדות, סולידריות, נימוס, ניאונס, גוף ונפש, מכולת" (שם, עמ' 17).

בהקדשה שכתב לי לפני שבע שנים על ספרו "בתום לב" כתב אדם ברוך: "הלוואי ונמצא ח"ן". לא הבנתי את דבריו זמן רב עד שעיינתי היטב בפרק הראשון ב"ליקוטי מוהר"ן" של רבי נחמן מברסלב, אותו אהב כל כך אדם ברוך. בתורה זו, כך התברר לי בעיון מאוחר, דורש רבי נחמן לחבר את ה"חוכמה" עם ה"מלכות", הוה אומר, את הרעיונות המופשטים לדרכי החיים וההתנהלות ביום-יום. רק בדרך זו נוצר ח"ן, קובע רבי נחמן. התפילות לאלוהים, הוא כותב, אינן נשמעות בגלל שהמתפללים אינם מחברים את רעיונותיהם לכלים מעשיים ואינן בונים את כלי הקבלה שלהם בכוחות עצמם.

אדם ברוך מצא ח"ן. הוא סרק את הבקיעים העמוקים בתרבות הישראלית, העמיק וביקר, אך לא הסתפק רק בחוכמה, אלא גם נגש לעשייה, למציאת הלכה לחיינו, למציאת תקנון לתרבות שאיבדה לעיתים את תקנתה. מותו בטרם עת גדע עשייה תרבותית וחיונית כל כך של אחד מהאדריכלים היחידים שהיו בתרבות היהודית-ישראלית בשנים האחרונות. אדם ברוך יצר ח"ן, והלוואי שגם אנו נצליח למצוא ח"ן לאחר לכתו.